

Smågö med Vårsö

Natur

Mitt emellan Björkö och Hasselö ligger Smågö. Till konturen oformlig som en amöba med vikar som skär långt in i land och långt utdragna uddar, vilka ibland nästan snörper av vikarna till laguner. Smågö är omgiven av en tät arkipelag med öar av alla storlekar. Detta gör ön svår att nå med stora och eller djupgående skutor.

Lika oregelbunden som ön är horisontellt i mötet med vattnet, lika oregelbunden är den vertikalt i mötet uppåt; hela ön är ett enda gytter av skrovliga bergknallar åtskilja av djupa och smala dälдер, en kuperad hållmark av sällan skådat slag. Berggrunden domineras av sk Loftahammargranit, som egentligen är en (porfyrisk) gnejsgranit. Alla dalstråk och låglänta partier täcks av lera eller morängrus. Öns högsta klackar når 25 meter över havet och är merendels kalberg.

Smågö är ur vegetationssynpunkt en typisk representant för mellanskärgården. Den södra halvan av ön domineras idag av öppen inägomark och lövinslaget är här stort, till skillnad från den norra halvan, som tonar i mörkt grönt av barrskog, huvudsakligen tall. På Smågö betas hagmarkerna, till viss del även skogen och strandängarna. Runt om på ön finns många hävdindikerande växter t ex gulkämpe, kustarun, stagg och brudbröd.

Bara ett stenkast söder om Grundemarslandet ligger Vårsö, som en del av en utpräglad innerskärgård. Mötet mellan Vårsö och havet är oftast mjukt och sakta övergående. Här finns såväl slätpolerade klipphällar, vilka lite nonchalant släntrar ner i saltsjön, som låglänta strandpartier och fuktängar, vilka utan tvekan låter sig översköljas av det våta elementet. På Vårsö når de högsta klackarna 20 meter över havet. Merparten av ön ligger förstås mycket lägre; mellan fem och tio meter.

Stora delar av lövträdsbeståndet är resultat av långvarig hävd, liksom några spärrekar vid strandkanten. Trots allt domineras Vårsö av kuperad hållmark, ställvis ganska söndertrasad. Och hållmarken i sin tur domineras av barrskog, företrädesvis tall. På västra sidan av ön finns lite granskog med lövinslag. De trånga vikarna, liksom sundet som skiljer ön från fastlandet, är tämligen igenvuxna. Från sjön ser man ytterst lite av de öppna inre partierna av Vårsö. Många hävdindikerande växter finns på Vårsö t ex gråfibbla, gullviva, rödklöver, tjärblomster, salttåg.

Historia

Förhistoria

Smågö tillhör ju inte de extremt låga öarna; 25 meter över havet innebär att ön redan under bronsålder utgjorde en samling ganska stora öar. Vid järnålderns slut, med ett ca två meter högre vattenstånd, var skillnaden i förhållande till idag inte så stor; Smågö var redan en sammanhängande ö, men vikarna djupare och glona större. Trots att Smågö utgjort ett sammanhängande stycke land, inte allt för långt ifrån det förhistoriska fastlandet, är endast en mindre osäker stensättning funnen på ön.

Samma avsaknad av fornlämningar gäller Vårsö, trots ett än mer fastlandsnära läge.

Namn

Ännu har ingen ortnamnforskare givit sig i kast men namnen Smågö och Vårsö. 1544 skrivs det förstnämnda Smügö. Den ursprungliga betydelsen är okänd. Detsamma gäller för Vårsö.

Jordnatur

I jordeboken 1544 är Smågö upptagen som en kronogård i skären. Hemmanet hörde alltså till kronan. Liksom sina grannöar överfördes Smågö 1651, med drottningens Kristinas goda vilja, till det sk Königsmarckska grevskapet, men återgick till kronan, när grevskapet i samband med reduktionen drogs in 1671. Smågö återgick då till krononatur och förblev krono till i alla fall 1700-talets slut. Vid det påbörjade storskiftet 1794 betecknas hemmanen kronoskatte, dvs de är friköpta.

Bosättning

Som alltid är det omöjligt att exakt fastslå när en viss ö koloniserades för permanent bruk. Lättare är att förstå bevekelsegrunderna för en bosättning; möjligheter till ett rikt bete och ett rikt fiske. 1544 var alltså ett hemman etablerat på Smågö. Krononaturen låter oss ana att bosättningen ursprungligen var ett nybygge på den stora skärgårdsallmanningen, upptaget någon gång runt sekelskiftet 1500. Ännu 1627 fanns bara en skattepliktig landbo. Att basnäringarna var fiske och boskapsskötsel framgår med all tydlighet i boskapslängden från samma år; fem kor och två kvigor, ett sto och en hushållsgris och förstås en skock får. Skatt erlades dock år 1642 i strömming, ål, gädda och sälspäck. Att boskapsbosättningen inte är den mest imponerande kan bero på att ön 1619 brändes ned av danskarna.

Avmätning

År 1696 utsattes Smågö, liksom kronoskären runt omkring för avmätning; ett instrument att värdera öns tillgångar som bas för skatteberäkning. På den karta som upprättades finns bebyggelse markerad innanför det stora gloet där dagens by ligger. På ön finns ännu bara en gård. Kartan avslöjar också att man brutit åker. I boskapslängden från 1627 finns inget utsäde upptaget, alltså var sannolikt ingen åker bruten. Man kan förmoda att det tog en god tid att röja fram de två synnerligen mosaikartade små åkergårderna. Det ena ligger rakt söder om gården och det andra, lite större, i dalsänkan innanför Gråviksudden. Detta består av åtta

pyttesmå öppna ytor omgärdade av någon form av skydd. För övrigt anser lantmätaren att ön består av bergig mark med tall och björk.

Storskifte

Under 1700-talet växer befolkningen på ön i antal och åkerarealen i yta. 1780 finns på ön 19 personer varav åtta är barn, fördelade på fyra hushåll. 1794-97 är det dags för storskifte av ½ mantal kronoskatte Smågö, för att samla brukningsmarken i sammanhängande skiften och effektivisera brukandet av jorden. Det finns då fyra gårdar om vardera 1/8 mantal på den gamla hustomten. Den gamla åkermarken hade utvidgats väsentligt och ny åker hade brutits på flera ställen. I mest varje teg har lantmätaren ritat in röjningsrösen som är både många och stora. De flesta gårdarna är mycket spatiöst hägnade till skydd för betande kriter, dvs i en ring utanför åkern ligger äng och först där utanför finns hägnaden. Ingen åker graderas till mer än sjätte kornet, många inte mer än till tredje. Varje gårde delas i fyra lika stora delar. En sällsynt långt driven rättvisa.

Byn ligger alltså på östra sidan av det stora gloet, men man söker sig hamnläge på den södra stranden, i bukten mellan Fårudden och Lastudden. Vid storskiftet är två sjöbodas utritade här och en notplan på Fåruddens östra strand.

Laga skifte

Antalet hushåll ökade och med dem antalet hus. Byn blev trång. På Smågö bodde ungefär samtidigt 23 personer, varav 12 var barn. Också antalet kreatur ökade och ängsmark las under plogen. Behovet hos en av fiskarebönderna på Smågö att kartera gränser och fördela nya rättvisa ägoskiften, ledde till att lantmätare 1858 infann sig för att påbörja ett laga skifte. Och lantmätaren lämnar efter sig inte bara ett fullgott arbete med nya gränsdragningar. Den karta han upprättar som illustration, är i sig ett sant konstverk i sina välavstämde färger och vackert tecknade symboler och bokstäver.

Laga skiftets huvudsakliga idé var att samla varje hemmansägares berättigade jordareal, vad gällde såväl inägor som utmark, till så stora sammanhängande ägolotter som möjligt. För det praktiska brukandets skull, var ofta några av gårdarna tvingade att flytta ut till sina nya brukningslotter. Resultatet av storskiftet på Smågö blev att alla brukade ytor delades i fyra lika stora lotter. Resultatet av laga skiftet blev att hela ön delades i fyra likvärdiga lotter. För att erhålla en objektiv utgångspunkt upprättade lantmätaren tillsammans med markägarna värderingslistor över ängars och åkrars avkastning. För att få ekvationen att gå ihop, måste två av de fyra gårdarna i Smågö by flytta ut till sina nya markskiften. Den ena flyttades till Äppeldalen och den andra till Globacken. På så sätt kom alla fyra gårdarna att ligga i direkt anslutning till sina respektive inägor och mitt i sin egen ägolott. Inför en sådan eventualitet hade också en värdering av de fyra gårdarnas alla byggnader gjorts. Det ålåg hela byn att gemensamt och så rättvist som möjligt, dela såväl arbetsbördan som de ekonomiska utgifterna för de utflyttande. Det enda Smögöborna behöll i samfällid ägo var svärdelade platser som sand- och lertag, vägar och lastageplats. I byns utkant fanns en gemensamt ägd smedja. Allt som hörde till fisket lämnades också oskiftat.

Fiske

Fisket har genom tiderna varit minst lika viktigt som boskapsskötseln och senare åkerbruket. Det är dessvärre så mycket svårare, för att inte säga omöjligt, att hitta spår och uppgifter om fisket. Först 1880 upprättas en statistik över landets fiskerier. I denna redovisas för Smågö fem fiskare med tillsammans 60 skötar, ingen not och inga ålfångstredskap och bara tre båtar. Av siffrorna förstår vi att Smågöfiskarna vid 1800-talets slut inte var storfiskare. Torparen på Lilla Grindö fiskade ensam med lika många skötar som Smågöbönderna tillsammans, men han drog inte upp riktigt lika mycket fisk. I jämförelse med de verkliga fiskelägena Stådsholmen eller Stora Grindö var de fångster som landades på Smågö ringa.

I laga skiftet beslutades att allt som hade med fisket att göra, skulle lämnas orört att även framledes brukas i sämja. På Smågö förblev fiskevattnen gemensamma enligt den gamla roterande principen, men också sjöbodan och notplaner.

År 1961 fanns fortfarande två binäringfiskare på ön, huvudsakligen inriktade på vitfiske.

1900-talet

Vid sekelskiftet 1900 hade bebyggelsen på Smågö utökats med några torplägenheter och befolkningen uppgick till 32 personer, varav 17 barn. En siffra som under 1900-talet successivt sjunkit.

Ännu på 1950-talet var Smågö en bebodd och traditionellt brukad skärgårdsö, liksom de flesta öar runt omkring. Man hade fortfarande kor i ladugårdarna och brukade jorden som förfäderna gjort - bredvid fisket. Den stora förändringen drog över skärgården under 1960-talet. Smågö drabbades inte så hårt som många andra hemman. Här har trots alla dystra prognoser människor fortsatt att bo året runt och försörja sig på de traditionella näringarna i kombination med nya.

År 1943 drogs elektricitet till ön.

Värsö

På den äldsta kartan över hemmanet Smågö, avmätningen från 1696, har lantmätaren på Värsö antecknat bergig mark med tall och björk. Ön var helt säkert en betesholme för Smågöbonden. På storskifteskartan från 1794 är ön angiven som hårdvall och sälting med tall och björkskog. En utö som uppenbarligen nyttjades för slätter, men säkert också för bete av djur som inte skulle mjölkas varje dag; det var för lågt att ro. Den utbredda lövskogen kunde också skattas på lövfoder till den långa vintern. Vid laga skiftet 1858 återgår ön nyttjas till betesmark, men med vissa ängsgården. Ännu finns ingen bebyggelse på Värsö.

1800-talets mitt är en kolonisationstid, en tid då flera lite större utöar som tidigare nyttjats för just bete och slätter, tas i anspråk för bosättning. Detta är ett uttryck för den stora befolkningsökningen, inte bara i skärgården utan i hela landet. Att bygga ett boställe på en av stamfastighetens öar, kunde lätta på befolkningstrycket på hemön. Det borgade också för en mer intensiv drift av utön. I en ensittarhandling från 1935, påstås att lägenheten Värsö bröts ut i samband med laga skiftet. Samma år ansöker arrendatorn på 1/8 mantal Smågö 1:2 kallat Värsö,

med stöd av ensittarlagen, om att friköpa sitt boställe. Han har sedan i alla fall 1920 arrenderat det för 20 kronor/år, men redan tidigare köpt själva byggnaderna och fruktträden. Nu ville han äga även den mark, som allt det han redan ägde, stod på. Det är bara själva tomten som avstyckas, men med servitut på nyttjande av väg till hamn och hamnplan. Vi kan nog förutsäga att näringsbasen för den förste bosättaren var en kombination av fiske, jordbruk och jakt. Med de framväxande hantverken och småindustrierna öppnades försörjningsmöjligheter även utanför den egna ön. Strax väster om hustomten togs ett stenbrott upp troligen någon gång under 1900-talets första hälft.

Bebyggelse

I laga skifteshandlingarna för Smågö från 1858 finns utförliga beskrivningar av alla hus på varje gård. Vi kan konstatera att månghussystemet fortfarande gällde, dvs det fanns i princip en byggnad för varje enskilt behov; svinhus, stall och fähus osv. Manhusen är varandra mycket lika. Alla fyra mäter nästan exakt 15 x 10 alnar i plan, uppförda av timmer med stuga, kök och kammare eller förstuga i bottenvåningen. Eldstad fanns i såväl kök som stuga förstås. De är alla brädfodrade under tegeltak, med ett undantag som har brädtak. Bara två sjöbodar beskrivs, men båda har timrad stomme under halmtak. De flesta uthus och ekonomibyggnader har halm- eller brädtak. Och endast en bod är brädslagen, resten har oklädda timmerstommar. De enda byggnader som inte var uppförda av timmer var de stenmurade jordkällarena.

Många av de hus som beskrivs i skifteshandlingarna finns kvar idag. Största förändringen har skett på ladugårdssidan. Mångshussystemet ersattes runt sekelskiftet 1900 med stora ladugårdar, där många funktioner samlades under ett tak. Även om nya hus har tillkommit, samsas alla innanför den gemensamma ram som heter välproportionerat, rödfärg, panel, taktegel, vita snickerier.

Vid sekelskiftet 1900 tillkom några lägenheter och senare under 1900-talet har några nya bostadshus smugits in bland de gamla husen.

Värsö

I kontraktet till avstyckning av Värsö, anges byggnaderna på ön vara uppförda 1919; ett boningshus i trä under tegeltak med rum och kök i bottenvåningen och kammare ovanpå. Allt anses -så om ensittarlagen krävde- vara väl underhållet och med erforderliga uthusbyggnader. Enligt muntliga uppgifter ersatte boningshuset när det byggdes, ett äldre och då ganska dåligt hus. De en gång så nödvändiga uthusen har ersatts med moderna varianter, förutom matkällaren och en sjöbod. Bostadsytan kompletterade 1978 med ett friliggande fritidshus .

Präktiga stenmurar avskiljer tomten från den kringliggande ängsmarken.

Dagsläget

Den ägostruktur laga skiftet medförde och det landskap som karakteriserade Smågö vid 1800-talets slut består nästan till punkt och pricka. Antalet enskilda byggnader har förstås minskat, men manhusen är med största sannolikhet desamma som beskrivs, om än i om- och tillbyggt tillstånd.

Smala brukningsvägar slingrar sig runt och längs med varenda bergknalle. Ägorna är sällsynt utspridda över hela ön, så vägar behövs. De förbinder allt med allt. Inägolandskapet är betagande vackert. Man ser inte mycket av det från sjön. Det öppnar sig försiktigt, men med en överraskande völdighet, när man stängt den första grinden efter sig. Smågö uppvisar ett utpräglat småskaligt landskap, nästan överkligt, anakronistiskt i våra dagar. Mjuka lövträdslysa bryn kantar alla öppna ytor, hårda, mörka granväggar i åkerkanten lyser med sin frånvaro. Köttdjur betar stora delar av ön inklusive strandängar och skog.

Ännu under 2000-talets första år lyser det fönstren i flera stugor på Smågö även den mörkaste vinterkväll.

Värsö

”På Värsö finns en genuin skärgårdsmiljö med betade strandängar hagmarker och skogsområden,” enligt bevarandeprogram för odlingslandskapet från 1984. Enligt obekräftade källor förkom då fortfarande lieslätter. Ängsmarkerna på södra delen av ön försumpas sakta genom orensade avvattningsdiken och sly drar sakta men säkert in.

Vid landningsbryggan syns ännu rester efter ett fungerande fiske, med anordningar för båtar och redskap. Gammal åker och äng ligger strax intill hustomten och ner mot sjön ringlar sig många stenmurar. Runt om på ön finns gammal åker och äng, omgärdad av kraftiga stenmurar.

Värsö är idag ett fritidsparadis. Ingen bor längre på ön året runt.

Skydd och förordningar

Klass 1 (större delen av centrala och södra Smågö) Odlingslandskapet i Kalmar län. Bevarandeprogram

Klass 3 (norra halvan av Värsö) Odlingslandskapet i Kalmar län. Bevarandeprogram

Klass I Natur i östra Småland

Anges som värdefull miljö i Byar och fiskelägen i Västerviks kommun, bilaga till ÖP

Redovisas i Kulturminnesvårdsprogram för Västerviks kommun. Västerviks kommun 1986

Litteratur

Lantmäteriets arkiv
Kalmar läns museums arkiv
Skärgårdshistoria. Tjust norra delen. Mikael Gustafsson. 1989.
Odlingslandskapet i Västerviks kommun. Bevarandeprogram Västerviks kommun. Länsstyrelsen 1995
Natur i östra Småland. Länsstyrelsen 1997
Socknar och gårdar i Tjust. Claes-Göran Petersén 2002
Frälsegods i Sverige under storhetstiden. Johan Almquist 1967
KMV-program. Åtgärdsdel Västerviks kommun 1986
Byar och fiskelägen i Västerviks kommun, bilaga till ÖP, 1984
Meddelande rörande Sveriges fiskerier 1-2. Rudolf Lundberg 1883